

д-р Трајче Нацев

Универзитет “Гоце Делчев”-Штип, Република Македонија

м-р Драган Веселинов

Регионален центар за управување со кризи-Штип, Република Македонија

ОДБРАНАТА И ЗАШТИТАТА КАЈ ДОЦНОАНТИЧКИТЕ УТВРДУВАЊА ВО ДОЛИНАТА НА РЕКА БРЕГАЛНИЦА

Abstract:

Populated areas in the Late Antique period experiencing some degree of development featuring with own material and spiritual values. All that was also the potential risk of exposure in the population from enemy attacks in order as would conquered and acquired more loot and treasure. For defense and protection from such attacks and everyday safety of population and material goods are taken measures and activities. The basis of all this was an setting fortification of the populated areas and thus enabling proper defense and protection. Early antique represent a period in which appeared the beginnings of defense and protection but their development culminates in Late Antique where fortifications develops fast mainly because of the defensive system of defense and protection. This type of organization was present in the populated areas along the river Bregalnitsa the Late Antique period where defense and protection system functioned as a response from enemy attacks.

Keywords: *Late Antiquity, fortification, Bregalnitsa, defense, protection.*

Цивилизациите во античкиот период создавале материјални и духовни вредности чии карактеристики и белези ги отсликувале тогашните достигнувања. Кулминацијата на развојот на овие вредности се одвивала кон крајот на овој период т.е. во доцната антика. Сето тоа воедно и ја наметнувало потребата од нивна одбрана и заштита од непријателски напади се со цел за нивно опстојување и зачувување. Така населените места и населението

за одбрана и заштита на материјалните и духовните вредности како и на самото себе превземало мерки и активности кои овозможувале секојдневна сигурност и безбедност.

Долината на реката Брегалница во периодот на доцната антика претставувал значајно и стратешко место пред се од воено, економски, културен и црковен аспект. Поради сето тоа се наметнувала важноста од воспоставување на соодветна одбрана и заштита на овој регион а посебно на населените места во нив кои располагале со материјални добра и други вредности. Дијагоналниот пат (Хераклеја – Стоби – Астибо – Баргала – Виничко Кале – Град - Пауталија – Сердика) бил од мошне големо значење. Караваните и војските кои се движеле по овој пат биле постојано цел на непријателски напади. Населените места исто така во овој период биле постојано напаѓани особено во втората половина на 6 век со аваро – словенските напади. Таквата ситуација наметнувала да се превземат мерки и активности за нивна соодветна одбрана и заштита од потенцијалните опасности и загрозувања.

Одговорот за справување со опасностите и загрозувањата на населените места и населението бил во неговото масовно иселување од рамничарските места во повисоките предели, градејќи нови утврдени населби а биле искористени и старите римски воени логори. Ваков пример претставува доцноантичкиот град Баргала.

Фортификацијата во доцната антика претставува основен атрибут на населените места која овозможувала сигурност на населението во нив како и засолниште на луѓето од субурбиумот и од блиската околина.

Врз основа на резултатите добиени од археолошките истражувања на доцноантичките утврдувања (Баргала, Виничко Кале и Градиште село Град) и археолошката перспекција на голем број доцноантички утврдувања можеме да констатираме дека кај сите се појавува развиен систем на одбрана која во претходните периоди не е забележана.

Геоморфолошките карактеристики како и патната комуникација биле причина за развој на целиот тој регион со градови, населби, села и значајни патни правци чие постоење датира уште од праисторијата(Сл. 1). Патниот правец кој поминувал низ долината на река Брегалница претставувал врска со Повардарието, Пелагонија, Тракија и Дарданија. Поради тоа долината на реката Брегалница била од големо стратешко значење

не само поради патните коминикации туку и поради развојот на населните места околу нив. Некои од населените места во овој период го доживеале својот најголем развој и прераснале во значајни занаетчиски, културни и трговски центри. Во тој контекст ќе ги споменеме: Градиште село Град-Делчево¹ (Сл.2), Калата-Каменица², Кале-Виница³ (Сл.3), Баргала село Горни Козјак-Штип⁴ (Сл.4), и други.

За развојот на населените места по долината на река Брегалница во доцноантичкиот период придонеле поволните климатски услови, големите површини на плодна земја и пасишта, природните богатства и сл., кои овозможиле брз развој на економијата: земјоделието, сточарството, лов, градежништво, грнчарство, обработката на дрво а од посебно значење било развојот на рударството и металургијата

Земјоделието во тој период претежно се состоело од одгледување на житни култури чие производство било зголемено за разлика од претходните временски периоди како резултат на се поголемиот број населени места а со тоа и на население кое живеело во нив. Од големо и олеснително значење за луѓето тогаш претставувало употребата на метални орудија за време на производството.

Покрај одгледувањето на житните култури како значајна гранка во земјоделието претставувало и лозарството. Тоа било застапено во средниот тек на река Брегалница⁵.

Земјиштето, пространите пасишта и климатските услови по долината на река Брегалница овозможувале услови за развој на сточарството од праисторијата па се до доцната антика. Најчесто бил одгледуван крупниот добиток додека од најситниот овцата била најраспространета.⁶

---

¹ Трајче Нацев, Археолошки истражувања и конзерваторско-реставраторски работи на археолошкиот локалитет Градиште село Град-Делчево, борник на ЗШНМ-Штип бр. IX-X, Штип 2003, 32-33; Трајче Нацев, Антиката во Брегалничкиот басен, Штип 2013, 128-134.

² Трајче Нацев Антиката во Брегалничкиот басен, Штип, 2013, 141. (понатаму: Трајче Нацев, Антиката во....)

³ Костадин Балабанов и Цоне Крстевски, Теракотни икони од Виница, Скопје 1991; Цоне Крстевски, Археолошка Карта на Р. Македонија, том II, Скопје 1996, 86; Трајче Нацев, Антиката во..., 172-174.

⁴ Блага Алексова, Баргала-Брегалница во светлината на новите археолошки истражувања ГИНИ 3, Скопје, 1967; Блага Алексова, Баргала и средниот тек на река Брегалница, ГИНИ XXVII-3, Скопје 1983; Блага Алексова, Епископијата на Брегалница, Прилеп 1989; Звонко Белдедовски, Брегалничкиот басен во римскиот и раносредновековниот период, ЗШНМ VI, Штип 1990; Трајче Нацев, Доцноантичкиот град Баргала, Штип, 2008; Трајче Нацев, Антиката брегалничкиот басен, Штип 2013.

⁵ Трајче Нацев, Винаријата во градот Баргала, Folia balcanica br.2, Скопје 2012.

⁶ Трајче Нацев, Доцноантичкиот град Баргала, Штип 2009, 24. (понатаму: Трајче Нацев, Доцноантичкиот град....)

Планините кои се наоѓале околу и ја опкружувале долината на реката Брегалница располагале со богат шумски фонд кој бил користен за изградба на објекти каде посебно во доцната антика нивниот број бил значително зголемен а со тоа и потребата од поголем број на дрвена граѓа.

Покрај наоѓалиштата на руди во тој период имало и голем број на наоѓалишта на камен во регионот односно на самите терени околу населбите. Каменот всушност тогаш претставувал основно градежно средство па со тоа и била олеснувана изградбата на објектите.

Развојот на градежништвото влијаел на изградба на попрактични, поцврсти и постабилни објекти со користење и комбинирање на материјали и други градежни елементи за разлика од претходно кои овозможувале поудобен живот на луѓето.

Грнчарството пак придонело во изработката на разни садови за секојдневна употреба, доводни керамички цевки (тубуси) за вода како и разновиден керамички материјал. За развојот на грнчарството придонеле условите односно наоѓалиштата на глина кои биле во непосредна близина на населените места.

Обработката на дрво, ковачкиот занает и кожарството исто така со својот развоен подем во овој период претставувале едни од низата на економски гранки кои придонесувале во функционирањето и просперитетот на луѓето и нивниот живот во долината на река Брегалница.

Како најзначајна економска гранка по долината на река Брегалница во доцноантичкиот период претставувало рударството. Дел од населението⁷ во тој регион егзистирало од производството и обработка на рудата. Во тој период од рудниците се експлоатирало железна руда како и бакар и злато каде за нивно ископување се користеле рударски алатки кои ја олеснувале работата на рударите.

Духовните вредности во доцноантичкиот период во долината на река Брегалница биле изразувани преку христијанската религија а сведоци за тоа се големиот број откриени христијански објекти. Првиот посведочен црковен епископски центар е градот

---

⁷Развојот на рударството продолжило низ вековите се до ден денес и како резултат на тоа се појавуваат денешните рударски населби Каменица, Злетово и Пробиштип.

Баргала откриен и убициран од страна на академик Блага Алексова на тврдината Кале во атарот на селото Горен Козјак.

Од големо значење за долината на река Брегалница во доцноантичкиот период претставувала поврзаноста со другите региони преку патната мрежа. Целата патна мрежа која не само што поминувала низ овој регион туку и го поврзувала со останатите региони и провинции била од големо значење за неговиот развој посебно од воен и економски аспект.

Како позначајни комуникации кои во тој период ја поврзувала долината на река Брегалница со останатите региони и провинции биле: патната мрежа со Повардарието, патната мрежа со Пелагонија и Тракија и патната мрежа со Дарданија.⁸ Во овие патни мрежи имало и патни правци чија фреквенција на користење била голема пред се поради нивната безбедност како и поволната траса за патување. Како такви биле Дијагоналниот пат Хераклеја – Пауталија – Сердика, со кој долината на река Брегалница била поврзуванa со Пелагонија, Повардарието и Тракија.

Ваквиот материјален и духовен развој на населените места во долината на река Брегалница во доцноантичкиот период како и поволната патна комуникација со останатите региони и провинции само ја потврдувале нејзината вредност и значење. Сепак од друга страна пак целиот тој развој на населените места како и положбата на регионот низ која поминувале значајните патни правци било причина да биде подложено на непријателски напади и други слични загрозувања и опасности. Поради таквите загрозувања и опасности а се со цел за одбрана и заштита на целиот тој регион по долината на река Брегалница во доцноантичкиот период се превземале одредени мерки и активности.

Како основна мерка за заштита на поголемите и позначајни населби низ долината на река Брегалница претставувала фортификацијата⁹.

Фортификациите на населените места уште во раноантичкиот период претставувале главен услов за заштита на населените места кога не постоеле никакви

---

⁸ Трајче Нацев, Антиката во Брегалничкиот..., 111-119.

⁹ Најстарата фортификација е откриена на енеолитското утврдување Богослов Камен; Трајче Нацев, Трите керамитки-резултати од археолошките истражувања Злетовица 2007-2009 (каталог), Штип, 2009.

опасности од опсада.¹⁰ Ноподоцна односно во доцноантичкиот период со појавата и развојот на опсадните машини се појавила потреба од се поцврста¹¹ и поорганизирана фортификација воедно зајакната со одбранбените елементи како што биле кулите, портите, заштитните ровови и сл. За едно населено место се мислело дека е добро заштитено и подготвено за одбрана од нападите на непријателите кога ги имаат трите одбранбени линии: ров (фоса), надворешен одбранбен сид (протејхизма), внатрешен одбранбен сид, одбраната на утврдувањето дополнително била зголемена со портите, кои имаат надворешен и внатрешен пропугнакулум.¹²

Како основен одбранбен елемент на фортификациите во доцноантичкиот период се сметале кулите. Само некои од помалите утврдувања немале кули што воедно и значело дека одбраната кај нив било послаба во однос на поголемите утврдувања со одбранбени кули.

Распоредот и бројот на кулите на утврдувањата зависел од местоположбата и големината на утврденото место се со цел да се покрие целиот бранет простор околу одбранбените сидови.¹³ Растојанието меѓу кулите било со должина од 35 до 47 м. Тие имале четвртата или правоаголна основа (Сл.5) а ги имало и во форма со заоблено чело како потковица која имала поголем одбранбен ефект односно полесно ги одбивала камењата од опсадните машини. Многу ретко кај доцноантичките утврдувања во долината на река Брегалница се појавуваат и кружни и полукружни кули (Сл.6), поставени на куртините и аглите на утврдувањата, како пример доцноантичкото утврдување Кале-Виница.¹⁴

Портите (Сл.7) биле бранети од кулите кои се наоѓале покрај нив со што овозможувале поефикасна одбрана и заштита на влезот од непријателот. Тие најчесто биле бранети од две одбранбени кули.

На територијата во долината на река Брегалница како и на територијата на Р. Македонија единствено во градот Баргала се појавуваат нови елементи, внатрешен и

---

¹⁰ Трајче Нацев, Доцноантичкиот град..., 7-15.

¹¹ Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije, Savez arheoloskih drustva Jugoslavije, Arheolosko drustvo Vojvodine, Novi Sad 1984, 95

¹² Трајче Нацев, Доцноантичкиот град..., 56.

¹³ Иван Микулчиќ, Антички градови во Македонија, книга 8, Скопје 1999, 242.

¹⁴ Ibidem.

надворешен пропугнакулум со надворешна порта во форма на екседра, кои значително ја зголемуваат одбраната на градот Баргала.

Фоса или заштитен ров имал за цел да изврши задржување или пак отежнување на директните напади врз утврдените места. Најчесто биле поставувани пред главните порти и пред најлесно пристапните страни на утврдувањето.

Со наездите на Готите во 268 и 269 година, настрадале сите градови на територијата на Македонија а со тоа и во долината на река Брегалница.

Диоклецијан успеал да го прекине понатамошното пропаѓање на градовите и со големи реформи да го обнови Царството. Со него започнува рефецијата во сите домени на материјалното и духовното творење.

Пред да се даде прегледот на утврдувањата и населбите, потребно е да се даде типологија на утврдувања, според Иван Микулчиќ:¹⁵

1. Castelum-гратчиња (opidae)
2. Castelum-стражи и castelum (speculae)
3. Збегови (refugia)
4. Утврдени села (vici murati)

Од периодот на Диоклецијан и Константин, утврдувањата ја менуваат својата форма и позиција, губејќи го централниот дел, а кулите и портите добиваат нови форми кај поголем дел на воените утврдувања. Во овој период, исто така, наместо две главни улици се појавува само една Via Principalis. Потоа, категоријата (castelum-гратчиња) ја губат ортагоналната шема, прилагодувајќи се на теренот.

Во долината на река Брегалница во доцноантичкиот период имаме два типа на утврдување: воени и цивилни.

Воени утврдувања:

Castelum-гратчиња (oppidum), урбанизирани, градени по однапред одреден план. Имаат редовно кули, а највисоката позиција е издвоена за акрополата со одбранбени сидови, исто како и другиот дел од градот. Во нив, речиси, секогаш има ранохристијански базилики. Цистерните за вода се основните градби кои се појавуваат во оваа категорија на градови.

---

¹⁵Ibid, 139-145, 189 - 209.

Овој тип на град зафаќаат површина од 1,5 до 2 хектари кај помалите и 4 до 6 хектари кај поголемите.¹⁶

Castelum speculae), помали или многу мали тврдини, изградени на доминантни позиции, со силни одбранбени сидови, и најчесто се со една одбранбена кула. Овој тип најчесто бил поставуван покрај некој премин, граница или покрај рудниците или пак влегуваат во системот на одбраната на поголеимите утврдувања или градови.

Цивилни утврдувања

Збегови (refugia), градени на скриени места, на зафрлени и тешко пристапни терени. Најчесто се сместени во ридестите и планинските предели, опкружени со планинските пасишта и шуми.

Сидовите биле сидани со малтер а многу ретко и сувосид, повлечени по работ на стрмнината, немаат кули

Овие места биле користени повремено во случај на напади, а многу покасно биле постојано населени.

Големината на збеговите најчесто се движи околу 1 хектар а не е исклучена можноста таа граница да биде поместена во нагорна или надолна линија.

Утврдени села (*vici murati*), сместени во питомите долини, поставни на мали возвишенија кои се гледаат од далеку. Овој тип на утврдувања е лесно пристапен и опкружен со обработлива површина. Сидовите биле градени со веќе познатите техники без кули и можеле да се одбранат само од мали воени формации.

Овој тип на утврдувања зафаќаат површина од околу 2 - 3 хектари, оставајќи простор и утврдувања со помала површина и до 1 хектар.

Во нив секогаш се среќаваат остатоци од ранохристијанска базилика, како резултат на интензивното живеење во текот на целата доцна антика.¹⁷

На територијата на долината на река Брегалница, овој тип на утврдувања е најчест, секогаш блиску до одредено воено утврдување и до *civitas*.

Кон оваа типологија недостасува и типологија за неутврдените населби сместени во низините и за осамените одбранбени кули кои секогаш се во близина и функција на

---

¹⁶Ibid, 143.

¹⁷Ibid, 144.

големите утврдувања. За населбите од 1-4 хектари *vicus* (неутврдено село), за населби поголеми од 4 хектари терминот *civitas* (неутврдени градови) и за осамените одбранбени кули терминот кула.

Кај утврдувањата во долината на река Брегалница во доцноантичкиот период присутни се три главни градежни техники: *opus caementicum* (во темелната основа или субструкцијата), *opus incertum* (суперструкција) и *opus emplecton* техника која се јавува во јадрото на сидот, со залевање на ситен камен со топол варов малтер.

Независно дали биле воени или цивилни сите овие утврдувања имале една единствена цел односно да овозможат соодветна одбрана и заштита на населението и материјалните добра кои се наоѓале во нивната внатрешност.

Најразвиен одбранбен систем во доцноантичкиот период во долината на река Брегалница е градот Бургас. Сето ова се должело на тоа, што во тој период, претставувал развиен црковно – економско-политички центар. Неговиот одбранбен систем покрај трите одбранбени линии (фоса, протеихизма и одбранбен сид) го сочинувале и помали утврдувања кои биле радијално распоредени околу градот на скоро исто растојание. Помалите утврдувања претежно се наоѓале на ридови и гребени кои го опкружувале градот Бургас и се наоѓале на растојание од 3 до 4 километри. Во нив биле сместени помали групи на војници пред се поради нивната дефанзивна улога како и целта за задржување на непријателот а воено и известување на војската и населението во градот за опасноста. Всушност тие биле поставени на стратешки места кои им овозможувале соодветно одбранбено и заштитно дејство во случај на непријателски напад а со тоа и ефикасна одбрана на градот. Ваквата поставеност на одбраната и заштитата на градот Бургас во доцноантичкиот период го потврдува соодветниот и развиен систем кој го имал како одговор на непријателските напади.

Summary

The defense and protection of people and material goods along the river Bregalnitsa the Late Antique period are mostly organized by enemy attacks they had the purpose conquering the populated areas and acquire of their goods. In that period the river valley Bregalnitsa precisely populated areas at her disposed with good material and some of them were a developed political

and economic centers. All that had its own significance and weight which demanded taking adequate measures and actions for the defense and protection against various types of threats and dangers in order to save all those values.

As basis in takeover of measures and activities constitute fortification on the populated areas. But with the appearance and development of some weapons, tools and siege in the Late Antique period are imposed the need for strengthened fortifications that was not the case with assessments of early antiquity that were not adequate for such defense and protection. The strengthening on fortifications in addition to thicker walls that were built with quality construction material for their greater strengthening are added the new defense elements. Their common acting posed as a system of defense and protection who enabled efficiency in dealing with hazards and endangering.

As measures and activities in defense and protection despite fortifications was also and evacuation of people. Despite the deficiency of evidence for planning performance however with its use approaching a dangerously low and preventing the suffering on people from enemy attacks and especially in those places where fortifications are temporarily used.

Unlike early Antiquity in Late Antiquity in the river valley Bregalnitsa there were more populated areas that removed from lowland areas to the hilly and mountainous areas they had greater reliability and more easily be able to defend and protect them from enemy attacks.

The way on forming and organizing a defense and protection systems on populated areas respectively their fortifications in the Late Antique period in the valley of the river Bregalnitsa proved adequate and effective what some of them with specific modifications have been used for the same function and purpose in the Middle Ages.